ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

DOI: https://doi.org/10.36719/3137-0586/1/49-53

İlkanə Süleymanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ilkanasuleymanova0118@gmail.com

Çoxdilli mühitdə dil seçimi və sosial faktorlar

Xülasə

Çoxdilli şəraitdə dilin seçilməsi insanın daxil olduğu sosial mühit, mədəni kontekst və cəmiyyətdəki qarşılıqlı münasibətlər sistemi ilə birbaşa əlaqəlidir. Gündəlik ünsiyyətdə müxtəlif dillərdən istifadə edən fərdlərin bu seçimi təsadüfi xarakter daşımır; əksinə, ailə mühiti, təhsil prosesi, peşə fəaliyyəti və sosial mövqe kimi faktorların təsiri ilə formalaşır. Məsələn, bir şəxs ev daxilində ana dilində ünsiyyət qurduğu halda, rəsmi və ictimai sahələrdə daha geniş istifadə olunan və ya nüfuzlu sayılan dili üstün tuta bilər. Bu isə göstərir ki, dil davranışı situasiyaya uyğun olaraq dəyişir. Digər tərəfdən, çoxdillilik müxtəlif cəmiyyətlər arasında əlaqələrin genişlənməsinə, həm mədəni, həm də iqtisadi münasibətlərin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla belə, bəzi hallarda dil seçimi sosial bərabərsizlik, müəyyən dillərin üstün mövqeyə malik olması və ya assimilyasiya kimi problemləri də ortaya çıxara bilər. Beləliklə, çoxdilli mühitdə dil seçimi yalnız fərdi qərar deyil, eyni zamanda sosial və mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *çoxdillilik (polilinqvizm), dil seçimi, sosial faktorlar, dil mühiti, dil davranışı*

Ilkana Suleymanova
Baku State University
Master's student
ilkanasuleymanova0118@gmail.com

Language Choice and Social Factors in a Multilingual Environment

Abstract

In a multilingual environment, language choice is closely related to the social conditions in which an individual lives, the cultural context, and the system of social relations. When people use different languages in their daily lives, this choice is not random; rather, it is shaped by factors such as family background, education, professional environment, and social status. For instance, while an individual may speak their native language at home, they may prefer a more widely used or prestigious language in formal and public settings. This demonstrates that language behavior varies depending on the situation. At the same time, multilingualism contributes significantly to the expansion of communication between societies and to the development of both cultural and economic relations. However, in some cases, language choice can also raise issues such as social inequality, language dominance, or assimilation. Therefore, language choice in a multilingual environment is not only an individual matter but also a complex process formed through the interaction of social and cultural factors.

Keywords: *multilingualism (polylingualism), language choice, social factors, language environment, language behavior*

Giriş

Çoxdillilik müasir cəmiyyətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur və fərdlərin gündəlik ünsiyyət prosesində müxtəlif dillər arasında seçim etməsi sosial, mədəni və psixoloji faktorlarla sıx əlaqəlidir. Qloballaşma prosesləri, miqrasiya axınları və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində fərqli dillərin eyni mühit daxilində qarşılıqlı təsiri daha da güclənmişdir.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

Bu kontekstdə çoxdilli mühitdə dil seçimi təkcə kommunikativ tələbatlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial kimliyin, ictimai statusun və insanlararası münasibətlərin ifadə vasitəsi kimi də çıxış edir. Dil seçiminə təsir göstərən başlıca sosial amillər sırasında ictimai mövqe, yaş faktoru, təhsil dərəcəsi, etnik kimlik və ünsiyyət mühiti mühüm yer tutur. Məsələn, yüksək ictimai nüfuza sahib olan şəxslər daha çox prestijli sayılan dillərə üstünlük verə bilərlər ki, bu da dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda sosial kapital funksiyası daşıdığını göstərir. Bununla yanaşı, insanlar müxtəlif situasiyalarda fərqli dillərdən istifadə etməklə öz sosial rollarını və kimlik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər.

Dilçilik sahəsində bilinqvizm və diqlossiya anlayışları ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu iki termini eyni məna daşıyan anlayışlar kimi qəbul etsələr də, digər alimlər onların fərqli məzmun ifadə etdiyini qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, bilinqvizm fərqli dil sistemlərinə malik iki dilin paralel şəkildə işlədilməsini bildirir, diqlossiya isə əsasən etnik baxımdan bir-birinə yaxın olan dillərin yanaşı istifadə olunması ilə səciyyələnir. Termin olaraq “diqlossiya” sözü yunan mənşəlidir və “di” iki, “qlossa” isə dil anlamını verir.

Diqlossiya müxtəlif formalarda özünü göstərə bilir. Bunlardan biri eyni xalqın tarix boyu iki ayrı ədəbi dil formasından istifadə etməsidir. Məsələn, Yunanıstanda müəyyən dövrdə iki fərqli ədəbi dil mövcud olmuşdur. Onlardan biri eramızın ilk dövrlərində yaranmış və qədim yunan klassiklərinin dilinə əsaslanaraq formalaşmış ədəbi dil idi. Digəri isə daha sonrakı mərhələdə meydana gəlmiş, arxaik xüsusiyyətlərdən uzaq, daha sadə və xalq danışığına yaxın olan yeni yunan ədəbi dili hesab olunur. Diqlossiyanın başqa bir forması bir neçə xalqın öz ana dili ilə yanaşı ortaq qohum dildən istifadə etməsi ilə bağlıdır. Bu hal xüsusilə ərəb ölkələrində müşahidə olunur. Ərəblər üçün ümumi ədəbi dil VII əsrdə formalaşmış yazılı dildir və elm, ədəbiyyat, din, təhsil kimi sahələrdə geniş şəkildə işlədilir. Bununla yanaşı, hər bir ərəb toplumunun özünəməxsus danışıq dili də mövcuddur və bu fərqli danışıq formaları dilçilikdə adətən dialekt kimi araşdırılır.

Digər bir forma isə iki müstəqil, lakin qohum dillərin paralel istifadəsi ilə bağlıdır. Belə vəziyyətə müxtəlif xalqların həyatında rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycanda, Türkmənistanda və Özbəkistanda yaşayan tatarlar ailə daxilində tatar dilində danışdıqları halda, ictimai mühitdə yaşadıqları ölkənin dilindən istifadə edirlər. Bu dillərin hamısı genetik baxımdan türk dilləri ailəsinə daxildir. Eyni hal Litvada yaşayan latışlar üçün də xarakterikdir: onlar ailədə latış dilində, ictimai yerlərdə isə litva dilində ünsiyyət qururlar. Hər iki dil hind-Avropa dillərinin Baltik qoluna aiddir. (Qurbanov, 2019, s. 268-269)

Tədqiqat

Dünyada çoxdillilik kifayət qədər geniş yayılmış bir dil hadisəsidir. Bəzi xalqlar gündəlik həyatlarında üç və ya daha artıq dildən istifadə edirlər və bu hallar içərisində xüsusilə üçdillilik daha çox diqqət çəkir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan talış ziyalıları ailə mühitində talış dilində danışdıqları halda, iş həyatında Azərbaycan və rus dillərindən istifadə edirlər. Eyni tip dil istifadəsinə digər ölkələrdə də rast gəlinir: Özbəkistanda tacik, özbək və rus dilləri; Türkmənistanda tatar, türkmən və rus dilləri; Gürcüstanda osetin, gürcü və rus dilləri paralel şəkildə işlədilir. Həmçinin Azərbaycanda Azərbaycan, gürcü və rus dillərinin, Litvada isə qaraçı, belarus, tatar və karaim dillərinin litva və rus dilləri ilə birlikdə istifadə olunması müşahidə edilir.

Polilinqvizm, yəni çoxdillilik müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bəzi hallarda insan istifadə etdiyi bütün dilləri ana dili səviyyəsində mənimsəyir və hər birində sərbəst şəkildə fikrini ifadə edə bilir, danışığında heç bir fərq hiss olunmur. Digər vəziyyətlərdə isə fərd bir neçə dili yaxşı səviyyədə bilir, lakin onların yalnız bir və ya ikisini ana dili kimi istifadə edir. Elə hallar da vardır ki, insan müəyyən dilləri anlayır, lakin həmin dillərdə danışmaqda çətinlik çəkir; xüsusilə qonşu xalqların dillərini başa düşmək geniş yayılmışdır, amma hamı bu dillərdə sərbəst danışa bilmir. Bundan əlavə, bəzi şəxslər başqa dilləri müəyyən qədər bilsələr də, düzgün tələffüz edə bilmirlər və bu zaman onların nitqi həmin dilin fonetik normalarına uyğun gəlmir. Məsələn, bir gürcünün rusca danışığı onun mənsubiyyətini dərhal üzə çıxara bilir.

Ümumilikdə, iki və ya daha çox dili bilmək xalqlar arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Məhz buna görə də müxtəlif dillərin öyrənilməsi həm cəmiyyət, həm

ISSN: 3137-0586
e-ISSN: 3137-0594

də müxtəlif qurum və təşkilatlar tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. (Qurbanov, 2019, s. 271-272)

Çoxdilli mühitdə dil seçimi həmçinin ailə, təhsil və media kimi sosial institutların təsiri ilə formalaşır. Ailə daxilində istifadə edilən dil fərdin ilkin dil davranışına istiqamət verir, təhsil sistemi isə müəyyən dillərin öyrənilməsini stimullaşdırır. Media və sosial şəbəkələr isə dillərin yayılmasında və onların prestij səviyyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, çoxdilli mühitdə dil seçimi mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Bu proses fərdin ictimai mövqeyi, kimlik xüsusiyyətləri və ünsiyyət məqsədləri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin və mədəni dəyərlərin ifadə forması kimi çıxış edir. Bu baxımdan, çoxdillilik müasir cəmiyyətlərdə həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə əhəmiyyətli rol oynayır.

Daha əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, çoxdilli mühitdə böyümək uşağın zehni və koqnitiv inkişafına mənfi təsir göstərmir; əksinə, bir çox hallarda bu proses onun üçün müəyyən üstünlüklər yaradır. Bu üstünlüklərin ən diqqətəlayiq tərəflərindən biri uşaqlarda erkən dövrlərdən başlayaraq dilə qarşı şüurlu yanaşmanın formalaşmasıdır. Belə bir şüur uşağın həm ana dilini mənimsəmə prosesini gücləndirir, həm də gələcəkdə xarici dillərin öyrənilməsini daha asan və effektiv edir. Elmi tədqiqatlar da göstərir ki, bir neçə dilə yiyələnmiş fərdlər yalnız bir dil bilənlərlə müqayisədə daha tolerant olur, müxtəlif situasiyalara daha açıq və müsbət münasibət sərgiləyirlər.

Bununla belə, qeyd olunan dil şüuru təbii şəkildə və avtomatik olaraq yaranmır. Əgər uşaq sahib olduğu dillərdən sərbəst istifadə edə bilmirsə, onun ikidilli kimliyi sosial mühit tərəfindən qəbul olunmursa və ya bu səbəbdən müəyyən təzyiqlərlə üzləşirsə, bu hal dil şüurunun inkişafına mənfi təsir göstərir. Xüsusilə erkən yaşlarda paralel şəkildə inkişaf edən ikidillilik hallarında bu, Avropa ölkələrində yaşayan türk və digər miqrant ailələrində geniş yayılmışdır. Məktəb mühitinin bu xüsusiyyəti dəstəkləməməsi ciddi problemlər yarada bilər. Belə şəraitdə uşaq həm cəmiyyətin dominant dili, həm də təhsil prosesində istifadə olunan ikinci dili mənimsəməkdə çətinliklərlə qarşılaşa bilər.

Bu yanaşma bizi iki dilli təhsil probleminə yönəldir. İki dilli təhsil anlayışı, dil bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq gündəlik həyatında iki dili işlədən və ya işlətmək məcburiyyətində qalan uşaqlara hər iki dildə eyni vaxtda təhsil verilməsini ifadə edir. Burada məqsəd təkcə dil öyrətmək deyil, eyni zamanda digər fənlərin də həmin dillər vasitəsilə mənimsədilməsini təmin etməkdir. Beynəlxalq təcrübədə iki dilli təhsilin müxtəlif modelləri mövcuddur. Bəzi yanaşmalarda hər iki dilin paralel və bərabər inkişafı əsas götürülür; dərslərin bir qismi bir dildə, digər qismi isə ikinci dildə aparılır. Bu isə nəticə etibarilə balanslaşdırılmış iki dilli savadlılığın formalaşmasına xidmət edir. Xüsusilə Kanada bu sahədə uğurlu nümunə kimi tez-tez qeyd olunur.

Rəsmi mühitdə dil seçimi əksər hallarda dövlət tərəfindən müəyyən edilir və burada konkret bir dilin istifadəsi tələb oluna bilər. Qeyri-rəsmi sahədə isə fərd daha sərbəst davranır və ünsiyyət zamanı özünə daha rahat olan dili seçməyə üstünlük verir. Məsələn, gündəlik həyatda, məhəllə və bazar kimi yerlərdə insanlar daha çox şifahi və sərbəst dil formasından istifadə edirlər. Digər tərəfdən, rəsmi sahə dövlət qurumları və təhsil müəssisələri kimi strukturları əhatə edir. Bu mühitdə dil istifadəsi daha çox yazı qaydalarına uyğunlaşdırılır və yazı dili əsas ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Burada dil seçimi qanunvericiliklə tənzimlənir və bu qaydalar çox zaman dövlətin ideoloji yanaşması ilə əlaqəli olur.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə malik bir dil modeli formalaşır. Xüsusilə yazılı ünsiyyət sahəsində həmin dil sanki yeganə effektiv və istifadə oluna bilən vasitə kimi qəbul edilməyə başlayır. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə dilin əhəmiyyəti və mövqeyi əsasən onun yazılı kommunikasiya müstəvisindəki funksiyası ilə müəyyən olunduğundan, digər dillərin ictimai statusu tədricən zəifləyir. Bu proses qeyri-rəsmi sosial mühitdə dil istifadəsinə də təsirsiz ötüşmür. Dövlət nəzarətinin nisbətən az olduğu bu sahədə insanların hansı dili nə vaxt və kimlə istifadə etməsi daha çox mövcud sosial şəraitlə bağlı olur.

Digər tərəfdən, siyasi şəraitin və ya dil siyasətinin dəyişməsi dillər arasında müəyyən funksional tarazlıq yarada bilər. Hətta əvvəl aparıcı olmayan bir dilin istifadə dairəsi genişlənərək yazılı ünsiyyət sahəsinə daxil olması da mümkündür. Dövlət nəzarətində olan rəsmi ictimai sahəyə daxil edilsə belə, insanların gündəlik həyatında daha çox qeyri-rəsmi mühitə aid olan media vasitələrində dil seçimi,

iki dilli cəmiyyətlərdə dillərin mövqeyinə və funksionallığına ciddi təsir göstərə bilər. Dilin öz funksiyalarını qoruyub saxlaması, inkişaf etməsi və yazı dili statusu qazanması baxımından isə təhsil mühüm rol oynayır. (Institut National de Recherche Pédagogique, 2007)

Çoxmillətli mühitlərdə iki və ya daha çox dilin paralel şəkildə işlənməsi artıq qaçılmaz sosial reallıq kimi qəbul olunur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir neçə dili bilmək beynin fəaliyyətinə müsbət təsir edir, düşüncə proseslərini daha elastik edir və insanın intellektual inkişaf səviyyəsini yüksəldir. Praktik baxımdan isə çoxdilli olmaq fərdlərə əmək bazarında rəqabət üstünlüyü qazandırır, müxtəlif ölkələrdə rahat hərəkət etməyə imkan yaradır və müasir texnoloji imkanlardan daha səmərəli istifadə bacarığı formalaşdırır. Bir neçə dilə yiyələnmək zehni inkişafı sürətləndirir, təfəkkürün çevikliyini artırır və fərddə özünə inam hissini gücləndirir. Müşahidələr göstərir ki, insan xarici bir şəxslə onun ana dilində ünsiyyət qurduqda daha rahat və pozitiv hiss edir, bu da onun özünə olan güvənini artırır.

Çoxdilli fərdlər tanış olduqları müxtəlif mədəniyyətlərin təsiri ilə daha yaradıcı düşünmə qabiliyyətinə malik olurlar. Ünsiyyət imkanlarının genişlənməsi onların həyatına rəng qatır, gündəlik stress səviyyəsini azaldır və ümumi məhsuldarlığı artırır. Bioloji və psixoloji aspektdən yanaşdıqda, xarici dildə düşünmək insanın şüuraltı qorxulardan və avtomatik səhvlərdən uzaqlaşmasına kömək edir, məsələlərə daha obyektiv və dərindən yanaşmağa şərait yaradır. Çikaqo Universitetində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xarici dilin istifadəsi düşüncəni daha aydınlaşdırır və emosional təsiri ana dilə nisbətən daha zəif olur. (Əliyeva, 2018)

Poliqlotlar dillər arasında keçid edərək beyin fəaliyyətini daim aktiv saxlayırlar. Bu proses nəticəsində neyrodegenerativ dəyişikliklər baş verdikdə belə, beyin zədələnmiş neyronların funksiyasını müəyyən qədər kompensasiya etmək qabiliyyətini qoruyur. Xarici dil öyrənmək diqqətin cəmlənməsi bacarığını da inkişaf etdirir. Belə ki, yeni dilin qaydalarını və söz ehtiyatını mənimsəmək üçün insan fokuslanmalı olur. Gündəlik olaraq ən azı yarım saat bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərdə diqqəti toplamaq vərdişi formalaşır və bu da diqqət dağınıqlığının azalmasına gətirib çıxarır.

Çoxdilliliyin və ikidilliliyin üstün cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən çatışmazlıqları da mövcuddur. Erkən yaşlardan etibarən iki və ya daha çox dili öyrənməyə məcbur edilən uşaqlarda dil inkişafının ləngiməsi müşahidə oluna bilər. Belə uşaqlar gündəlik ünsiyyətdə öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkir, ana dilində söz bazası kifayət qədər zəngin olmur. Əksər hallarda dilləri bir-birinə qarışdırır, səlis danışıq qabiliyyəti tam formalaşmır. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər evdə ana dilində danışıb, uşağı fərqli dildə təhsil almağa yönləndirdikdə, onun akademik inkişafı müəyyən qədər zəifləyə bilər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər: "İkidilli uşağın iki dildəki söz ehtiyatı birdilli uşağın bir dildəki söz ehtiyatına bərabərdir, yaxud bir az çoxdur". (Göçmən, 2018)

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də uşağın qarşısındakı şəxsin dil səviyyəsinə uyğun şəkildə danışmasıdır. Əgər qarşı tərəf onu anlayırsa, uşaq fikrini ifadə edərkən qarışıq söz və qrammatik quruluşlardan istifadə edə bilər. Lakin həmsöhbət ikinci dili bilmədikdə, uşaq intuitiv olaraq daha təmiz və aydın danışmağa çalışır. Araşdırmalar həmçinin göstərir ki, ailədə valideynlərdən birinin uşaqla ana dilində, digərinin isə xarici dildə ünsiyyət qurması ikidilliliyin daha uğurlu inkişafına şərait yarada bilər. Bununla belə, uşağın zehni inkişaf səviyyəsi və idrak qabiliyyəti də əsas amillərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır. Yəni zehni inkişafı zəif olan uşağın erkən yaşlardan əlavə dillərlə yüklənməsi arzuolunan nəticə verməyə bilər.

Nəticə

Ümumilikdə, çoxdillilik insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Müəyyən mənada hər bir insan həm potensial, həm də gündəlik dil istifadəsi baxımından çoxdilli sayılır. Dillər düşüncə və hisslərimizin formalaşmasında, özümüzü ifadə etməyimizdə və sosial münasibətlər qurmağımızda yaradıcı və əsas rol oynayır, eyni zamanda həyat tərzimizin mühüm bir komponentinə çevrilir. (Ayupova, 1988, s. 14)

Nəticədə çoxdilli mühitdə dil seçimi təsadüfi və sadə bir proses kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, bu, fərdin sosial statusu, mədəni kimliyi və cəmiyyət daxilində qurduğu münasibətlərlə sıx əlaqəli olan mürəkkəb bir fenomendir. Belə seçim bir tərəfdən ünsiyyət imkanlarını genişləndirsə də,

digər tərəfdən müəyyən sosial və mədəni təsirləri özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı, bəzi hallarda dil seçimi bərabərsizlik və müəyyən dillərin üstün mövqeyə çıxması kimi problemlərə də səbəb ola bilər. Bu baxımdan, çoxdilli cəmiyyətlərdə dil siyasətinə balanslı və həssas yanaşmaq, müxtəlif dillərin qorunması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq vacib hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Ayupova, V. (1988). *Voprosy sotsio-lingvistiki: tipy dvuyazychiya v Bashkirii.* Sverdlovsk, Izd. Ural'skogo Universiteta.
2. Əliyeva, A. (2018). Beynəlxalq Ana Dili Günüdür. http://www.tipii.edu.az/az/article/261-21-fevral-beynalxalq-ana-dili-gunudur
3. Göçmən, A. (2018). İki dilli uşaq yetişdirərkən bilməniz gərəkən 6 ipucu. https://egitimkolektifi.com/iki-dilli-cocukyetistirirken-bilmeniz-gereken-alti-ipucu
4. Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik. III cild (3 cilddə*). Imak.
5. Rəcəbli, Ə. (2006). *Dilçilik tarixi. I kitab. Universitetlər üçün dərs vəsaiti.* Nurlan.
6. Veysəlli, F. (2016). *Seçilmiş əsərlər. 3-cü cild.* Mütərcim.
7. Fishman, J. A. (1972). *The Sociology of Language.* Newbury House.
8. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality.* Harvard University Press.
9. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics.* Routledge.
10. Institut National de Recherche Pédagogique. (2007 septembre). Approches interculturelles en education. Étude comparative internationale. Lyon.
11. Spolsky, B. (1998). *Sociolinguistics*. Oxford University Press.
12. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics.* Wiley-Blackwell.

Daxil oldu: 14.11.2025
Qəbul edildi: 22.03.2026